

İSLAM FELSEFESİNDE YARATMA

Prof. Dr. Hüseyin Atay

Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi

Emekli Öğretim Üyesi.

Discussions about the creation has left behind a long history in Islamic Philosophy. The main points to be discussed in this context are the nature of creation and how it was conceived by Mus. Philosophers on the one hand and what sort of unique contribution, if any, these philosophers have made to the collective phisophical culture. In order that a plausible structure be constructed such concepts as khalq, ib-da', Ja'l, etc. are analysed. And from this analysis a consecutive structure is given in the paper as regards the creation.

Key Words: Creation, Muslim Philosophers.

I-Varlık

a) İmkan, b) Vücub

II-Zaman

III-Tanrı – Kainat – Yaratma

'Alim' sözcüğünün üç atomik (öge) anlamı vardır. Biri, kişi, zat bilen; ikincisi: ilim, bilme; üçüncüsü: bilinen nesne, obje. Benzer şekilde 'Halık' sözcüğünün de üç atomik (öge) anlamı vardır.

Birincisi: zat, yaratan; ikincisi: halk etmek, yaratmak; üçüncüsü: mahluk (yaratılan, yaratık).

Buradan hareketle, yaratan (Tanrı) ile yaratılan (mahluk) arasındaki ilişki tarzı olan "yaratmayı" Farabi ve İbn Sina'ya göre ele alacağız.

Önümüzde somut bir nesne (madde) var. Bu neyin nesidir?, Nedir? diye sordüğümüzde onda göremediğimiz bir şeyin olduğunu veya onun gördüğümüzden başka bir şey olduğunu düşünürüz. Bu nedir? Verilecek cevap onun "ne olduğunu" anlatır. Buna Arapça'da *mahiyet* denir. Öyleyse önümüzde somut var (madde)in bir mahiyeti ve bir de "varlık"ı vardır. O halde şu kuralları ortaya koyabiliriz.

1. Kural: bir nesnenin hem mahiyeti hem varlığı var.

Bir nesne bu iki öğeden meydana gelmektedir. *Mahiyet* (essence) artı *varlık* (existence). Bu mahiyet ve varlık zengin kavramlardır. Bu ayırım zihinde yapılır.

Zihnin dışında, dış dünyada böyle bir ayırım yoktur. Bunların zihnin dışında var olabilmeleri için ikinci bir kurala gerek vardır.

2. Kural: Bu iki ögeyi birleştirip bir nesne meydana getirene ihtiyaç var. Buna *neden-illet* denir. Bu, yaratan var eden Tanrıdır.

3. Kural: Bu ikinci kural nedene uygulanırsa onun da bir nedene muhtaç olması gerekir. Bu sonsuza kadar gidemez. Aristo ve bütün filozoflar “*var eden neden*” in, *illet-i faille*”nin sonsuza gidemeyeceğini kabul ederler. Çünkü sonsuzluk yoktur. Yokluktan varlık çıkmaz. Bundan dördüncü kurala gerek vardır.

4. Kural: Son nedenin, varlık artı mahiyet ayrımı yoktur. O sırf varlık ve varlığın kendisi olan bir varlıktır. Varlık ve mahiyeti birleştirip dış dünyada “*varolan*” somut bir nesne olarak var eden nedenin varlık mahiyet ayrımı zihinde bile düşünülmemeyecektir. Onun kendisi tüm katışıksız son varlıktan ibarettir. Filozoflar onun varlığına “*inniyet*” pekiştirilmiş, teyit ve tespit edilmiş sabit “*varolan*” derler. Bundan beşinci kurala göre bu mahiyeti ve varlığı ayrı düşünülene ad verme kuralı ortaya konuyor.

5. Mahiyeti ile varlığı ayrı olan varlığa olurlu (mümkün) denir. *Mümkün* “*var*”, öz gereği var olmak için başkasına muhtaçtır. Bu ihtiyaç onun özünün gereğidir, ondan hiç ayrılmaz. Mümkün var edilmeden önce varlığı ile yokluğu birbirine eşit mesafededir. Ne mahiyeti ne de varlığı dış dünyada “*var*” olabilmeye daha yakındır.

6. Mahiyeti olmayıp sırf varlığı olan, varlığı sırf varlıktan ibaret olan *zorunlu varlık* (Necessary Being/Vacibu'l-Vücut) denir. Akıl onun varlığını kabul etmek zorundadır. Akıl, yokluğunu düşünemez. Aklın onun yokluğunu düşünebilmesi için, öncelikle kendi yokluğunu, düşünebilmelidir. Akıl kendi yokluğunu düşünürse, zorunlu varlığı düşünmesine gerek, ihtiyaç olmaz. Pozitivistlerin aklın ilkelerini kabul etmemek için aklı hiçlemeleri, kendi aleyhlerinedir. Çünkü pozitivistin kökü “*posit*”tir. Posit ise bir yere, bir duruma koymak, var saymak, tespit etmektir. Bu anlamlar hep aklın işidir. Akıl olmayınca da pozitivism olmaz. Olurlu’ya olurlu diyen, zorunluya zorunlu diyen, sezgiye sezgi diyen, pozitivism pozitivism diyen, vicdana vicdan diyen, hayale hayal diyen hep akıldır. Hayalin hayal olduğunu akıl bilir ve ona göre hüküm verir.

Batı filozofları varlık felsefesinde ikiye ayrılırlar. Mahiyeti öne alanlara mahiyetçilikçiler anlamında “*essentialists*” ve varlığı öne alanlara da varlıkçılar (*existentialists*) denir. Her ikisi de varlık mahiyet ayrımından hareket ederler. Farabi ve İbn Sina ise ne mahiyeti öne alırlar, ne de varlığı öne alırlar. Bunlar varlık ve mahiyet zamandaş olarak, aynı anda birleştirilerek dış dünyada “*var*” meydana gelir.

Bunlara somut varlıkçılar mı yoksa, imkancılar mı demek gerekir, ya da asıl varlıkçılıkçılar mı? Onu düşünmeli.

7. Zorunlu Varlık Tektir. Birden çok olursa –birinden ayrı ve birbirine karşıt olmadıkça çoklukları, farklılıkları ortaya çıkmaz. Birden çok olursa, birbirlerini götürürler. Bundan dolayı zorunlu varlık tektir.

8. Bu zorunlu varlık tek olunca, her bakımdan yetkin, kamil ve zorunlu olmalı, kimseye muhtaç olmamalı, diğer varlıkların bütün ihtiyaçlarını giderebilmelidir.

9. Olurlu (mümkün) varlık, eksik ve kusurludur. Bunun için başkasına muhtaçtır.

10. Olurlu (mümkün) var edildiğinde, zorunluluk kazanır, bu zorunluluk kendinden olmayıp başkasından olduğu için buna vacib liğayrihi denir. Başkasına göre, başkasından dolayı, başkası tarafından varedildiği için, ondan zorunluluk niteliği kazanıyor; ancak bu bağımlı bir zorunluluk oluyor ki, varlığı süresince zorunlu oluyor.

11. Olurlu varlık ikiye ayrılır:

a) Olurluluğu (imkanı) varolmasından önce olmayan kutsal varlıklar. Bunlar da imkandan yaratılmışlarsa da, imkan varoluşları ile aynı anda olduğu için, imkansızlık durumu bi'l-kuvve durumunda olmayıp daha ilk anda fiil durumdadır. Fiil durumunda olan, kuvve durumunda olandan daha yetkin ve kamil olmasından dolayı imkansızlık durumu önce olmayan yaratıklar yetkin ve kutsal sayılıyorlar. Kuşkusuz bu kutsallıkları Tanrı'nın kutsallığına denk değildir. Kutsallık bunlara Tanrı tarafından belli bir nitelikte verildiği için kutsal oluyorlar. Bunlar akıllar veya melekler olabilir.

b) Olurluluğu (imkanı) varlığından önce olan varlıklar, göksel varlıklardır. Bunlar hudus-oluş dünyası varlıklarıdır.

12. Yaratmayla İlgili Bazı Terimler

a) Halk: Ölçüp, biçmek, bir nesneyi bir nesneye ölçerek kesip dikmek, bir nesneyi bir nesneye ölçüp biçmek, yeni bir nesne meydana getirmek, bir nesneden bir nesne yapmak, örneksiz yeni bir nesne meydana koymak. Yoktan yaratma anlamında "halk" kelimesinin kullanımı sözlüğün gereği değil, inancın ve kültürün gereği olarak ıstılah (terim) olmuştur.

b) İbda': Örneksiz bir nesne meydana getirmek, varetmek, yaratmak, yoktan bir nesneyi var etmektir.

Farabi ve İbn Sina, ibda' kelimesine ikinci bir mana daha veriyor. Varlığı kendiliğinden olmayan bir nesnenin varlığının devamını sağlamak. İbda' kelimesi-

nin yoktan yaratmaya delalet etmesini sözlük anlamından daha kolayca anlamak mümkündür. Bunun için Farabi ve İbn Sina, bu kelimeyi sırf yoktan yaratmak anlamında kullanmaktadır.

13. Yaratma Kavramı:

Yaratma, yoktan varetme anlamında bir şey yapmak olarak insanoğlunun zihninde vardır. Günümüzde de yaratmak, halketmek, creation, mutlak olarak söylendiğinde bu anlaşılmaktadır. George Gamow “The Ceration of The Universe” eserinden de bu anlaşılmıştır. Türkçe’de de Tanrı’nın, olmayan bir şeyi varetmesi olarak anlandırılmıştır. G. Gamow’a itiraz edilmiş, ancak yoktan var etmeyi kastetmediği cevabını vermiş olması, creation’in yoktan varetme anlamına geldiğini gösterir.

14. Yaratmanın karşılaştığı zorluk: a) Kudret ve b) İrade.

a) Yaratmak bir iş yapmak olduğu için bir güç, kudret gerektirir. Tanrı mümteni (olursuz) olanı yaratamaz. Mümteni olan Tanrı’nın kudretini sınırlar. Bu görüş kelamcılara etki etmiş ve onlar “Allah yaratamaz” kelimesini değil, “Allah’ın kudreti mümteniye taalluk etmez” derler.

Burada kelamcıların filozoflardan etkilenmelerine en açık ifadeyi Muhammed b. Yusuf Sunusi’nin kelim kitabında (Metnu’s-Sunûsiyye) bulmaktayız. Diyor ki:

“Aklın verdiği hüküm üç türden başkası olamaz. Vücub (zorunluluk), istihale (imkansızlık), cevaz (imkan). Akılda yokluğu düşünülemez vacib (zorunlu), akılda varlığı düşünülemez müstahil (imkansız), akılda varlığı ve yokluğu doğal olana caiz (mümkün) denir. Mana sıfatlarından olan kudret ve irade bütün mümkünlere taalluk eder (yani kudret ve iradenin konusu mümkün varlıklardır). İlim ise bütün vaciblere (zorunlu varlıklara, mümkün varlıklara ve müstehil varlıklara) taalluk eder.” (s.2,3)

b) İradesiz yapılan işe yaratma denmez. Yaratma iradeyi gerektirmez. Yaratma sonra yapılan bir iştir. Bir olay ve oluş bildirir. Bu, işin, olayın bir başlangıcı ve sonu olduğunu gerektirir. İşte bu aynı zamanda niçin yaptı? Niçin daha önce veya daha sonra yapmadı? Sorusu kaçınılmaz kabul edilir? İrade de mümkünle sınırlıdır.

15. Burada zaman devreye girer. Bir nesne tek başına düşünüldüğü zaman, zaman düşüncenin bir ögesi olmaz, zamana gerek olmaz. Ancak iki nesne yan yana düşünüldüğünde zaman devreye girer ve bu iki nesne arasındaki ilişki ne zaman başladı, sorusu ortaya çıkar.

İnsanın iradesinde iki öge vardır. Biri, karşılıklı iki nesneden birini seçme, diğeri seçmede bir amacın olmasıdır. Tanrı’nın işinin nedeni olmayacağına göre, işini bir an’a hasretmeye bir neden gösterilemez.

16. Yaratmanın İmkanı

Farabi ve İbn Sina yaratma nazariyesin temellendirmek ve açıklamak için mahiyet-varlık ayırımı, dolayısıyla imkan nazariyesini ve sırf varlık kavramından zorunlu varlık (vacibu'l-vücut) nazariyesini oluşturdular.

Bazı filozoflar kainatın yaratılmasının imkansızlığını, kelamcıların kainatın yaratılmasının zorunluluğunu söylemelerine karşı Musa b. Meymun ikisine itiraz ederek, kainatın yaratılmasının mümkün olduğunu ortaya koymanın daha doğru olacağını söylemesini övenler bulunuyor.

Oysa Farabi mantıktan ‘‘Cedel’’ adlı kitabında kainatın yaratılmasının mümkün olduğunu ve bu konuda Aristo’nun kainatın ezeli olup olmadığına bir delili olmadığını ve Calinus (Galen)’un bu konudaki delillerin eşit olduğunu nakledip söyledikten sonra, mümkün varlık hakkında delillerin eşit olabileceğini, vacibul-vucud hakkındaki delillerin eşit olamayacağını ve zorunlu olacağını anlatmıştır.

b)Kainatın yaratılması mümkündür. Ezeli olmasına kesin delil olmayınca, ezelinin karşıtı sonradan yapılmış olmasıdır.

17. Yoktan Var Etme

Yoktan yaratılmayı anlatabilmek için ‘‘yok’’u bilmek gerekir. Yokluğa çeşitli manalar veriliyor: Mutlak yokluk, görelilik yokluk ...

İbn Sina, yokluğun kendi kendine anlaşılacak bir anlamı olmayıp, varlığa kıyaslanarak, varlık vasıtasıyla anlaşılabilir, der. Görelilik yokluğun anlaşılması kolaydır.

Bunun için Farabi, gerçekten yokluk anlamında ‘‘ma min şey – la min şey’’ – ‘‘not from something’’ – ‘‘bir şeyden değil’’, hiçten, hiçbir nesneden yaratmak.

‘‘Min la şey’’ – ‘‘from nothing’’ – ‘‘bir şey değil’’ kelimesindeki ifade kapalıdır. Sırf yokluk ifade etmez. ‘‘Bir şey değil’’ yani önemli bir şey değil, bir şeydir ancak önemli değildir, anlamına gelebilir. Sırf yokluğu kesin olarak ifade etmez.

18. Yaratmanın Ezeliliği

Yaratılan nesnenin ezeli oluğu ile Tanrı’nın niteliği olan yaratma işinin ezeliliğini de bazı kelamcılar kabul etmişlerdir (Tekvin).

Farabi ve İbn Sina yoktan yaratmayı kabul ettikleri gibi, yaratmanın da ezeli olduğuna inanırlar. Bu yaratılmadan ezeli olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır.

Tanrı’nın işinin ezelden beri işlemekte olduğuna delil:

a. Tanrı nedendir. Neden (illet) varsa nedenli (malul) de vardır. Buna göre kainat Tanrı’nın varlığı ile beraber bulunmalıdır. Yoksa Eden Neden (İllet-i Faile) ile

edilen nedenli (malul) arasında zaman bakımından mesafe veya süre olamaz. Eğer öyle bir süre olursa, o sürede Eden Neden (illet-i faile) bir şey yapmamış olur. Tanrı'nın hiçbir şey yapmadığı bir zaman olur ki, bu durum Tanrı'ya bir eksiklik getirir. Onun için Tanrı varsa, Eden Neden ise, her zaman yaratır.

b. Tanrı'nın varlığı yetkindir. Hiçbir şeyi kendini tamamlamak için yapmaz. Bir süre bekleyip sonra yaparsa bir gayesi olduğu akla gelir. Bu, Tanrı için doğru olmaz. Bu kemal sıfatını sarsar.

c. Tanrı her bakımdan yetkin, bilgin ve kudret sahibidir. Nitelikleri kendisi ile beraber ezeldir. Yaratma işi de ezeldir. Yoksa, Tanrı'ya sonradan bir şey mi arız oldu ki, sonra yarattı? Tanrı'nın neden olması kainatın devamı içindir.

19. Ezeli sözü zamanla ilgilidir

Sermedin Tanrı'nın varlığında, *dehrin* akılların varlığında, *zamanın* da değişen varlıklarda kullanıldığını İbn Sina açıklamıştır.

Ezel iki anlamda kullanılır: geçmişe doğru uzun bir zaman; bir de geçmişe doğru sonsuz bir zaman.

Yaratmanın nasıllığını anlatmak güçtür. Bu güçlük Nedencilik'te de çıkışta da mevcuttur. Çıkış nazariyesi vahdet-i vücutçuluğun (panteizm) çıkış noktası ve dayanağıdır. Farabi ve İbn Sina vahdet-i vücutçu değillerdir. Onlar yaratma nazariyelerine çok açıklık getirip ağırlık verdiler. Yaratma vahdeti vücutçuluğun tam zıddıdır. Plotinus'un çıkış nazariyesini kitaplarında bir bilgi olarak aktarmışlar. Ancak yaratma nazariyelerine göre ve ona uyan bir anlam vermekten kaçınmamışlardır. Çıkış nazariyelerinde akıllar zinciri var. Birinci aklı Allah'ın yarattığını söylemişlerdir, yoksa ondan güneşin ışınlarının güneşten çıktığı gibi iradesiz, bilgisiz çıktığını kabul etmemişlerdir. Bunun her bir akli, Allah'la temasa geçer, demişlerdir.

Zaten bu nasıllığın açıklanmamasından dolayı, karşıt düzenler doğuyor.

Varlıkları ikiye ayırdılar: a) Yoktan var edilenler zaman içinde oluşmamıştır. Yani yoktan yaratılanların yaratılması zaman almamıştır. Patlayıcı maddenin birden gaz oluvermesi gibi, bir anda ve aniden oldukları gibi yaratılmışlardır. Bu yaratma zaman içinde olmadığından, üzerinden zaman geçmiş değildir. Üzerinden zaman geçmediği için de zaman bakımından ezeldir. Zat bakımından ezeli değildir. Böylece hem yaratma, hem de ezeliklik bir şeyde birleşmiş oluyor ve buna ezeli yaratma deniyor ki, ezelden beri yaratma oluyor. Bu sırf ve mutlak yoktan yaratmadır. Bunu Farabi ve İbn Sina *ibda* kelimesi ile anlatırlar. Bu kelime Kuran'daki "Bedi" kelimesinden türetilmiştir. *İbda*' kelimesi olmayan bir şeyi, olmayandan, imkandan yaratmaktır. Bu *ibda*' aleminde yaratma, ani olur ve onda evrim, değişme yoktur. Melekler bu alemdir.

b) Birşeyden var edilenler zaman içinde oluşmuşlardır. Farabi ve İbn Sina bu yaratma için “halk etme”yi kullanmışlardır. Bu halk maddi alemi yaratmada, bunu ay altı varlıkların yaratılması diğerk bir deyimle “hudus”un oluşumunun meydana geldiğı, değışken olan alem için kullanırlar. Buna halk alemi yaratmada evrim vardır. Bitki, hayvan ve insanı yaratmadaki evrim açıkça görölmektedir.

c) Tanrı’dan başka varlıklar olurlu (mümkün) der. Varlıklar ikiye ayrılır: Ay üstü varlıklar kutsal sayılır. Bunlar, ibda’ ile aniden var edilirler. İmkankları, kendileriyle beraberdir. Ezeli yaratıklar bunlardır. Üzeriden bil-kuvve ve zaman geçmemiş, varlıkları dolaylı olarak zorunludur.

Ay altı varlıklar ihdas edilir, bir şeyden: İmkandan yaratılırlar ve tedrici oluşum halindedirler. Kuran’dan zikredilen “Ela lehu’l halku ve’l-emr’u” (Yaratma ve emretme onundur) Emir, ibda’ alemi için ve yaratma da (halk) alemi maddi alem içindir.